

Олександр Джанов

КОЗАЦЬКИЙ ФАКТОР? ВИХІД ХРИСТИЯНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ПІВДЕННО-СХІДНОГО КРИМУ В XVII ст.

Ще в 1980 р. Алан Фішер, на основі даних османських податкових відомостей – дефтерів, хронік та наративних джерел, здавалося б, переконливо пов’язав запустіння османської провінції в Криму в першій половині XVII ст. з походами запорізьких та донських козаків¹. Відверто позитивістський науковий метод відомого західного дослідника кримськотатарської історії мимоволі відволік його від об’єктивного розгляду наявного у його розпорядженні фактичного матеріалу. Висновки виявились занадто тенденційними, але все ж таки закріпились у науковому середовищі. За детального розгляду відомих джерел, а також нових даних, відкривається точніша картина від’ємної демографічної динаміки в південно-східному Криму за період османського панування та її причин.

З кінця травня до грудня 1475 р. османські війська захопили всі території в південному Криму, що належали Генуезькій республіці, а також невеликому грецькому князівству Феодоро в південно-західній частині півострова. Каффа, що була найбільшим містом регіону, стала центром провінції – санджака, який за правління султана Селіма II (1566–1574) отримав ранг вілайєта на чолі з пашою-бейлербеєм². Територія провінції була розділена на судово-адміністративні округи – каза на чолі з суддею – каді. У південному Криму окрім округу Каффи-Кефе їх нараховувалось ще два: Судак (Соғудак) та Мангуп, з приписаними до останнього містами Балаклава (Баликлаго) та Інкерман (Інкірман).

Відомості про Судак в османський період зовсім нечисленні, як, проте, і для багатьох інших етапів історії цього середньовічного міста. Судак потрапив до складу Османської імперії в результаті вже згаданого походу 1475 р. на чолі з Кедук-Ахмет-Пашою. Сучасні подіям джерела, зокрема, “Історія про Турків” Йорга Нюренберзького (перше друковане

¹ A. Fisher, *The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeenth Century: Some Problems and Preliminary Considerations*, Harvard Ukrainian Studies (Eucharisteion), vol. III–IV (1979–1980), part 1, p. 215–226.

² Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe 1475–1600*, Yayınlar Dairesi Başkanlığı Osmanlı eserleri dizisi, 18 / T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları 2389, Ankara 2000, p. 150.

видання 1482 р.), лише повідомляють про факт його захоплення османами та звільнення з полону “синів татарського хана”, що перебували там в ув’язненні³. Детальніші дані наводить у своїх подорожніх записках Мартин Броневський – посол польського короля Стефана Баторія, що побував у місті майже через сто років по подіях, у 1578 р.⁴ Трагічні деталі штурму Судака в 1475 р. він записує зі слів якогось грецького митрополита, “що прибув з островів”. Тому до них потрібно ставитись досить обережно. Ще більш віддалені від того часу відлуння реальних подій, що вже стали легендами, наведені османським землеписцем Евлією Челебі, який побував у Судаку в 1667 р.⁵

Археологічні дослідження на території Судацької фортеці наразі не виявили жодних слідів штурму 1475 р. та пожеж, пов’язаних з ним. Навпаки, всі житлові садиби, споруджені в попередній період, використовувались за своїм прямим призначенням протягом всього XVI ст., а багато з них продовжили своє існування і в XVII ст.

У період османського панування гнітюча ситуація склалась у церковній сфері, що, загалом, притаманно для всіх регіонів Османської імперії. Передумови для такого стану справ з’явилися задовго до османської анексії. Сугдейська єпархія, що виникла ще на самому початку VIII ст., уже з середини XV ст. вважалась запустілою. У 1464 р. із неї виокремилась найбільш густонаселена частина, де була заснована єпархія Каффи⁶. Генуезька влада в 1472 р. намагалась нав’язати грекам Каффи та Солдайї уніатського ієрарха з титулом єпископа Фулл⁷. З падінням Каффи тема унії об’єктивно вже перестала бути актуальною. Останній відомий нам православний митрополит сугдейський Теофан згадується в 1484/85 р. серед учасників Синоду в Константинополі⁸. Чи бував взагалі Теофан у своїй єпархії, не відомо. Ймовірно, уже з цього часу, катедрала Сугдеї залишалась вакантною і фактично припинила своє існування.

³ Jörg von Nürnberg, *Geschicht von der Turckey*, Memmingen 1482, bl. 5v.

⁴ Martini Broniovii, *Tartarie Descriptio*, Coloniae Agrippinae 1595, p. 11.

⁵ Эвлия Челеби, *Книга путешествий. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинений турецкого путешественника XVII века)*, перевод, вступ. статья и комментарии Е.В. Бахревского, изд. 2-е, исправленное и дополненное, Симферополь 2008, с. 154.

⁶ Μαρίας Γ. Νυσταζοπούλου, *Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαῖα ἀπὸ τοῦ Π' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος*, Ἀθήναι 1965, p. 98, 105, 106.

⁷ A. Vigna, *Codice Diplomatico delle colonie Tauro-Liguri la Signoria dell' Ufficio di San Giorgio (MCCCLIII–MCCCCLXXV)*, Atti della Societa Ligure di Storia Patria, Genova 1868, vol. 6, p. 880, doc. MXXXV.

⁸ M. Le Quien, *Oriens christianus: in quatuor patriarchatus digestus: quo exhibentur ecclesiae, patriarchae caeterique praesules totius orientis*, t. 1, Parisii 1715, p. 1231.

Акт константинопольського патріарха Митрофана III від 1567 р. змальовує невтішну картину стану єпархії. Як сказано в ньому: “під час нещастя, що стались раніше” 10 поселень сугдо-фулльської єпархії були початково підпорядковані митрополитом Готії, а опісля того – привласнені митрополитом Каффи. Своім рішенням Митрофан III передав їх своєму екзарху Йоанну – Каффійському сакелларію з правом управління ними до своєї смерті і зобов’язанням виплачувати в султанську казну щорічно 10 флоринів⁹. Цей документ наглядно свідчить про поступове, але все ще не катастрофічне, запустіння регіону Судака та занепад церковної організації в XVI ст. і, схоже, про фактичну ліквідацію сугдейської єпархії.

З відходом генуезців Судак виявився віддаленим від транспортних артерій, активного економічного життя і став центром значної, але мало-заселеної сільськогосподарської глухомані. Укріплення Судака не відігравали вже жодної ролі у воєнно-стратегічній системі османського Криму. Гарнізон, що нараховував за даними османських дефтерів 1520 і 1542 рр. від 11 до 22-х солдатів, очевидно, не міг захистити населення у випадку воєнної загрози. Арсенал гарнізону частково був укомплектований трофейним озброєнням, захопленим, очевидно, ще в 1475 р.¹⁰

Для характеристики демографічної ситуації в Південно-Східному Криму за період османської присутності ми володіємо даними шести османських дефтерів XVI–XVII ст. (таблиці 1, 2). Чисельність населення Судака за даними найбільш раннього дефтера 1520 р. складала ще солідну цифру – понад півтори тисячі чоловік. Число господарств наближалось до 400. Варто відмітити, що за нашими підрахунками, зробленими на основі аерофотозйомки, кількість середньовічних житлових садиб всередині фортечних мурів Судака і в портовому передмісті складала близько 350. Таким чином, особливої демографічної деградації за період зміни одного-двох поколінь після анексії Південного Криму османами не спостерігається. Суттєво не змінився і конфесійний склад мешканців. Більшість населення міста (90%), очевидно, як і раніше, складала греки. Мешканці були розподілені по 17 кварталах (*mahalle*), названих у документах, переважно, за іменами священників¹¹.

Порівнюючи дані дефтера 1520 р. та наступного за часом 1542 р. легко помітити, що населення міста скоротилось на четверть. Перестали

⁹ А. Papadopoulos-Kerameus, *Documents patriarchaux (Leontopolis en Pologne. Cafu en Crimée)*, Труды VI археологического съезда в Одессе (1884), т. II, О. 1888, р. 177–181.

¹⁰ М. Berindei, G. Veinstein, *La présence ottomane au sud de la Crimée et en mer d’Azov dans la première moitié du XVIe siècle*, Cahiers du monde russe et soviétique, vol. 20, no 3–4 (1979) 398–409.

¹¹ Yücel Öztürk, *Op. cit.*, p. 259, 260.

існувати два квартали. Кількість господарств повноцінних платників податків скоротилась на 82. Скорочення податкових надходжень у 1542 р. чиновники компенсували включенням до податкової відомості 77 неодружених чоловіків, найімовірніше, підлітків. Із них 63 були греками та 14 – вірменами. У попередній відомості 1520 р. християни з цієї категорії населення ще не враховувались. Позаяк дефтери складались не регулярно, чиновники отримували сприятливе поле для фінансових зловживань. Зокрема, включення до складу оподаткованих чоловіків, що не досягли потрібних 15-ти років. Подібні маніпуляції досить рано закоренились у османській фіскальній практиці.

У цьому плані показовий факт наводить вірменський хроніст Хачатур Кафаеці у статті за 1630 р.: “1630 збирав проклятий Хазан-Ага харадж (harj) в Каффі, змучив він народ і священників: “перепишіть народ у Каффі та дохід їх і мешканців Криму і жителів сіл – всіх звелів він занести в дефтер. Відправився він в область татів¹², вчинив велике занепокоєння, 4–5-річних хлопчиків він оголосив зобов’язаними платити харадж, з тих, хто відмовився¹³, брав він харадж...”. І далі: “Сьогодні, в суботу, побитий був камінням Хазан-Ага, він втік і лише з великим трудом врятувався, Бог відомстив за 3–4-х річних хлопчиків...”¹⁴.

Як ми бачимо, практика врахування дітей як платників податків продовжувалась і в першій половині XVII ст. Мусульмани з новонавернених, записані в попередні дефтери як християни, також були зобов’язані платити специфічні податки, що накладались лише на немусульман¹⁵. Все це не могло не викликати невдоволення населення османського вілайета Кефе і було приводом для відкритого бунту. Наслідки посилення фінансової експлуатації ставали особливо відчутними в періоди воєнних конфліктів, що зачіпали регіон, і ставали причиною переходу населення в економічно сприятливіші регіони. Каталізатором цього процесу у вілайеті Кефе стала реальна воєнна небезпека, що з’явилась на межі XVI–

¹² Дефтери XVI ст. “країною татів” (Tat-ili) називають область, підпорядковану Судаку, так само називає околиці Судака Евлія Челебі (1667 р.). Наведена цитата напряму стосується Судака, позаяк у нотатці про напад козаків на Крим за попередній 1629 р. хроніст говорить про Судак (Sughda), як розташований у “області татів” (Tatin tun). Див. також: Yücel Öztürk, *Op. cit.*, p. 106, 107; E. Schütz, *The Tat people in the Crimea*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, t. XXXI (1) (1977) 77–106.

¹³ Від попередньої віри.

¹⁴ E. Schütz, *Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, t. XXIX (2) (1975) 148, 149.

¹⁵ *История Османского государства, общества и цивилизации*, под ред. Э. Исханоглу; перевод с турецкого В.Б. Феоновой под ред. М.С. Мейера, т. 1, Москва 2006, с. 439.

XVII ст. в особі козаків, донських і запорізьких, що здійснювали регулярні рейди вздовж узбережжя Криму.

Первісно дії козаків проти османських і татарських територій були спровоковані безконтрольними нападами ногайців та “аккерманських козаків” на південні області Речі Посполитої¹⁶, невдалим походом турецької армії на Астрахань у 1569 р.¹⁷, а також спорудженням турецьких фортець на Дніпрі та Бузі. Північне Причорномор’я та Азово-Чорноморський басейн на декілька століть перетворились у зону перманентного конфлікту, зумовленого взаємними імперськими устремліннями сусідів і наявністю непідконтрольних центральній владі озброєних формувань з обох боків. Перші напади на західно-кримське узбережжя козацькі загони здійснили в 1558, 1560, 1589, 1603 рр. У 1607 р. під проводом запорізького гетьмана Петра Сагайдачного відбувся великий рейд запорізьких козаків у Крим, під час якого був захоплений Перекоп.

Писемні джерела першої половини XVII ст., зокрема хроніка вірменського священика Хачатура Кафаеци, вже змальовують зовсім невітшну картину набігів козаків, навіть на центр османської провінції Каффу-Кефе. Дані цієї хроніки послужили А. Фішеру головним підґрунтям для його аргументації.

У 1616 р. відбувся великий похід морських сил запорожців на Чорне море. 20 липня, вночі, була атакована і розграбована Каффа-Кефе.

У 1617 р. кефійський бейлербей Мемі-Паша на 10-ти галерах невдало атакував морські сили запорожців і загинув.

10 червня 1622 р., вночі, козаки на 33-х судах увірвались у бухту Каффи, захопили 5 кораблів та “розорили сади татів”.

У вересні 1623 р. запорізькі козаки знову беруть штурмом Перекоп, де, за словами хроніста, було вбито 30 000 християн.

11 квітня 1624 р. донські козаки захопили “верхній квартал” міста Ескі-Кирим, розорили вірменський монастир Сурб-Хач та захопили в полон безліч християн.

20 квітня 1628 р. донські козаки напали на Каффу.

У 1628 р. Крим став ареною міжусобної війни за ханський престол між Мухаммед-Гіреєм та Джанібек-Гіреєм. У боротьбу за престол виявились втягненими османські війська, Ногайська орда із Буджака та запорізькі

¹⁶ M. Berindei, *Le probleme des “Cosaques” dans la seconde moitie du XVIe siecle*, Cahiers du monde russe et sovietique, vol. 13, no 3 (1972) 338–367.

¹⁷ H. İnalçık, *Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)*, Belleten (Türk Tarih Kurumu Basımevi), no 12 (1948) 349–402.

козаки. Тритижнева облога Мухаммед-Гірея в Бахчисараї ногайською ордою Кантемира-Паши була знята 12 000-ним військом запорожців, що прибули за заклик калги-султана Шагін-Гірея. Під час невеликого бою в районі Алма-Сарая загинув реєстровий гетьман Михайло Дорошенко. Майже місяць по тому страшного спустошення зазнала Каффа-Кефе, куди перемістилась ногайська орда Кантемира та прибули османські війська. Облога Кефе татарськими та козацькими силами мала сумні наслідки для мешканців міста. Очевидно, не оминули тієї ж долі й інші поселення в південно-східному Криму.

У 1629 р. запорізькі козаки, взявши Перекоп, за два дні досягли Карасубазара та Мангупа. Взяли Судак і спустошили область татів. 3 липня взяли Отуз і, захопивши полонених, вимагали від родичів викуп¹⁹.

Як видно з цього далеко не повного переліку, на кінець 20-х рр. XVII ст. припав пік активності козацьких походів у Крим, що не могло не відобразитись на добробуті населення його південно-східного узбережжя, що проживало у відкритих, неукріплених поселеннях. Крим протягом віків був прикордонною зоною, де подібні конфлікти повторювались з регулярною сталістю, але вони, проте, не спричиняли катастрофічних наслідків.

По гарячих слідах про ситуацію в 1620-х рр. на Кримському півострові писав і католицький префект Криму Еміддіо д'Асколі у своєму "Описі Татарії", датованому 1634 р. У ньому яскраво і розлого розповідається про спустошливу кримську міжусобицю 1628 р. з участю козаків. Далі при описі міст Криму він відмічає: "Інших значних міст у Татарії нема. Там ви можете побачити дуже значні рештки знищених міст, таких як Кирил, ... , завдяки чому Татарія [є] Кримська. Судак... стоїть на морському березі, де, як стверджують, були інші села і одна церква, в даний час помітні вцілілі стіни багатьох. Навколо цього міста рясно виробляються вишукані і міцні вина, а також ростуть прекрасні і ніжні плоди, як то: яблука, груші, айва, черешні, вишні, сливи, мушмула та ін. подібні, що добре переносять холод; хоча в цій місцевості, звернений до півдня та захищений з півночі горами, він буває дуже помірний. Одним словом, це найчарівніше місце Татарії; але в даний час там неможна збирати виноград, тому що козаки ходять туди грабувати десятину"¹⁹. Виходячи з цього, не виглядає дивним, що у д'Асколі Судак не включений у перелік міст, кожному з яких у тексті автором був привласнений порядковий номер.

¹⁸ E. Schütz, *Eine armenische Chronik...*, p. 130–148.

¹⁹ Н.П. Дашкевич, *Описание Чёрноморья, составленное Эмидием д'Асколи в 1634 г.*, ЧИОНЛ 5 (1891) 33.

Еміддіо д'Асколі згадує також такий важливий факт, як переселення частини мешканців османської провінції на територію Кримського ханства, в такому контексті: “Великий Турок неодноразово посилав Хану наказ знищити цю місцевість Карасу, позаяк його васали, а особливо інородці²⁰, що проживають у Каффі, постійно йдуть з сім'ями на проживання в Карасу, і Вони втрачають податі – *viva Karag*, як вони її називають. На всі ці накази Хан відповів, що паші варто управляти з любов'ю, не гнобити цих васалів. І тоді в Каффу повернуться не лише вони, але й мої [васали] переселяться в Каффу, позаяк Каффа приморське місто, багате, і не залишаться в Карасу, місті більше безплідному, ніж якесь інше. Це – відповідь достойна володаря. Цілком точно, що під Татариним живеш незрівнянно спокійніше і платиш менше хараджу, ніж під Турком”²¹.

До 1634 р. належить новий перепис немусульманського населення османської провінції Кефе. Цей дефтер містить перелік платників податків – немусульман, як тих, хто проживав на той момент на території провінції, так і тих, хто покинув її і поселився в прилеглих регіонах, але був зобов'язаний сплачувати податок. Загалом на той момент у Судацькому і Мангупському кадиліках числилось 1452 сімейств невірних (494+958). 348 сімейств покинуло провінцію, що склало близько 1/6 частини християнського населення вілайєту²². Природно, що всіх, хто виселився, віднайти було неможливо. Попри те, чиновники намагались врахувати кожного платника податків від 15 років і старше. Обкладались податком й іммігранти, що прожили на території провінції Кефе 3 місяці. Таким чином, податкові чиновники намагались зберегти і навіть збільшити надходження в казну і, природно, у свою кишеню.

У супровідній грамоті до дефтера був згаданий відомий з хроніки Хачатура Кафаєци дефтердар Хазан-Ага, побитий у 1630 р. камінням за свої зловживання: “Кримські райя в попередні часи були занесені в дефтер Фахіром Хазан-Агою... , але потім відбувся напад злочасних руських розбійників, і ті кримці лишилися позбавленими всього і погорільцями, райяти

²⁰ Переклад на російську мову М. Піменовим слова *forestiero* – *иностранец* не зовсім точний. Друге значення слова – *особа інакшої національності*. Цілком очевидно, у цитаті, наведеній Еміддіо ді Асколі, маються на увазі саме інородці – не-турки, а за контекстом – іновірці. Див.: *Описание Чёрного моря и Татарии. Составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 г.*, переклад М. Піменов, ЗООИД 24 (1902) 120.

²¹ Н.П. Дашкевич, *Op. cit.*, с. 30, 31.

²² А.В. Ефимов, *Христианское население Крыма в 1630-е гг. по османским источникам*, Вестник РГГУ, № 9 (10). Серия “Исторические науки. Региональная история. Краеведение”, Москва 2013, с. 134–143.

розселились і розбіглись. З цієї причини в 1043 р. (1634)... були прислані шляхетний, вельмишановний фірман про менше стягування хараджу, а також наново складений державний реєстр... сорок сімейств цих рабів, підзахисних немусульман, зі старого реєстру були занесені в дефтер”²³. Автори грамоти збрехали, адже на момент складання згаданого дефтера (1630 р.) походи козаків уже припинились (1629 р.). Переставивши події місцями, чиновники виставили козацькі походи в Крим першопричиною відходу християнського населення з насаджених місць. Як наглядно видно з наведених вище даних, саме стара практика оподаткування неповнолітніх ставала причиною відкритого невдоволення, що інколи переростало в бунти, особливо в умовах конфронтації Кримського ханства та османської влади.

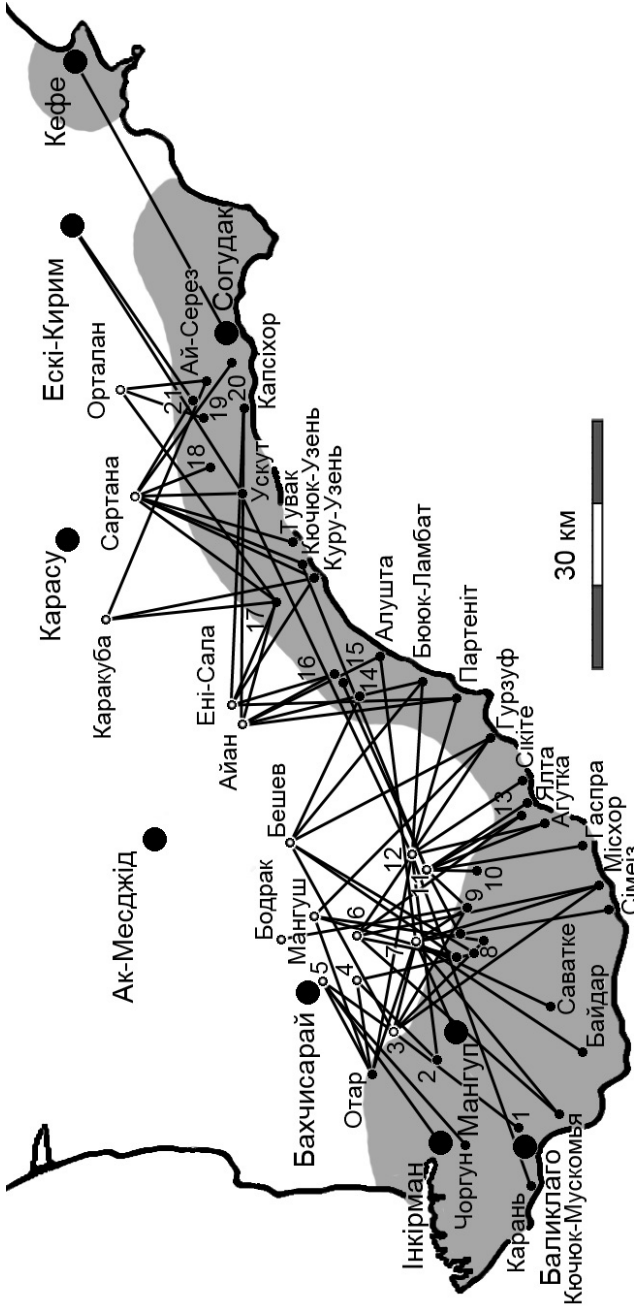
За даними податкового реєстру 1634 р. із поселень Судацького каділику християнські сім’ї переселились:

- у с. Айян – із Улу-Узень (1), Демірджі (19), Корбекли (3), Алушти (6);
- у с. Єні-Сала – із Капсихор (2), Улу-Узень (3), Демірджі (3), Куру-Узень (4);
- у м. Ескі-Крим із Судака (1), Ворон (1), Ускут (1);
- у с. Кара-Куба – із Ай-Серез (2), Куру-Узень (2), Улу-Узень (5);
- у с. Орталан – із Улу-Узень (2), Ай-Серез (2), Шелен (5);
- у с. Сартана – із Кутлак (1), Тувак (1), Ворон (10), Арпат (2), Кучук-Узень (2), Ускут (25), Улу-Узень (3), Капсихор (6), Куру-Узень (6), Ай-Йорги (7);
- у с. Істіля – із Кучук-Узень (1), Ай-Йорги (1), Шума (2), Судака (?).

Як видно з переліку, мешканці південно-східного узбережжя Криму перебрались у населені пункти на північному схилі Кримських гір на території Кримського ханства. Традиційним місцем їх поселення були з часом величезні села на землях Кримського ханства: Єні-Сала, Ай-Ян, Каракуба, Орталан, Сартана, Стіля.

Така сама тенденція спостерігалась і в західній частині провінції: від Алушти до Балаклави християнське населення мігрувало на територію Кримського ханства. І походи козаків у 20-х рр. XVII ст., очевидно, були не єдиним, а лише супутнім фактором цього виходу. У дальшому часі великі походи козаків у Крим припинились, але християнське населення Південного берега продовжувало танути. Наведена нами мапа наглядно ілюструє маршрути переселенців. Жителі Мангупського каділику перебрались у поселення, розташовані інколи менше, ніж за 10-ть км від попереднього місця проживання. Натомість жителі Судацького долали значні віддалі.

²³ А.В. Ефимов, *Християнское население...*, с. 139.

Маршрути переселення жителів османської провінції Кефе в 30-ті рр. XVII ст.

- 1 Камаре; 2 Черкез Кермен; 3 Сурен; 4 Качі-Каліан; 5 Майрам; 6 Шури; 7 Керменчик; 8 Фоті-Сала; Ені-Сала; Маркур; Ай-Йоргі; 9 Бахадир; 10 Узень-Баш; 11 Істіля; 12 Коуш; 13 Дерекой; 14 Корбек; 15 Шума; 16 Демірджі; 17 Улу-Узень; 18 Арпат; 19 Шелен; 20 Кутлак; 21 Ворон.

За неповними даними наступного за часом дефтера 1638 р. в Судаку ще нараховувалось 123 грецьких і 119 (!) вірменських сімей²⁴. У порівнянні з першою половиною XVI ст. кількість грецького населення скоротилась більше як удвічі. Навпаки, майже в п'ять разів виросло число вірменських сімей. Дані про кількість мусульманського населення залишаються для нас недоступними.

Масове переселення вірмен з Анатолії і Закавказзя в Крим і далі в міські центри західної України, Польщі і Молдавії було спричинене бунтами і голодом, що вирували в Анатолії в XVI – першій половині XVII ст., а також неперервними війнами в Закавказзі між османами і персами. Автор пам'ятного запису 1602 р., залишеного на берегах вірменського рукопису, прямо указував “спустошення джелаллієв у країні персів” як причину масового переселення вірмен у Крим. Про те саме говорять вірменські автори: Аракел Даріжеци, Степанос Тохатеци, Григор Даранахци та Мартірос Кримеці²⁵.

Цілком очевидно, переселенський процес в Вірменії задів не лише вірменське населення регіону. Та сама хвиля міграції, очевидно, захопила і мусульманське населення тих самих регіонів, що не менше потерпало від воєнних негараздів і утисків провінційної влади. Ймовірно, саме з цим потоком переселенців пов'язані, зафіксовані лінгвістами, мовні відмінності південнобережних мусульман, що говорили до 1944 р. огузькими діалектами тюркської мови, на відміну від основної “татарської” мовної спільності Криму, що належить до кипчацької мовної групи²⁶. У будь-якому разі, залишені кримськими християнами в XVII ст. землі на південному березі Криму не залишились пустувати.

Протягом 18 років після складання дефтера 1638 р. грецьке населення майже повністю залишає Судак і зникає зовсім з Мангупа, і це незважаючи на те, що напади козаків, особливо після невдалого “азовського сидіння” 1637–1642 рр., практично припинились. За даними османського дефтера 1652 р.²⁷, в якому, як і в попередньому, були враховані винятково немусульмани, в Судаку було зареєстровано лише троє платників податків – греків. При цьому Судак навіть не був названий містом, а поселенням. У порівнянні з серединою XVI ст., у селах, підпорядкованих

²⁴ A. Fisher, *Op. cit.*, p. 221, 222.

²⁵ В. Микаелян, *История крымских армян*, Ереван; Симферополь 2004, с. 102–104.

²⁶ В.В. Радлов, *Наречия Крымского полуострова*, Образцы народной литературы северных тюркских племён. Отд. I, ч. 7 (Санкт-Петербург 1896) XIV–XVI.

²⁷ А.В. Ефимов, *Греческое население Крыма в 15–18 веках*, Греки в истории Крыма. Краткий биографический справочник, Симферополь 2000, с. 282–291.

судацькому кадї, кількість християнського населення значно скоротилась, за винятком регіону між Улу-Узенем та Ускутом, хоча і звідти відбувалась міграція на північ. У трьох поселеннях (Алушта, Кутлак, Кози) на той момент християнське населення і взагалі не було враховано. Ще одним напрямком міграції із Судака була столиця провінції – Кефе, де тим самим дефтером зафіксовані: два квартали вихідців із Судака (із судацьких кварталів Папа Костандін і Папа Кутлубей) і два квартали вихідців із поселень в околицях Судака (Монастир і Копсель)²⁸.

Навпаки, як і раніше, значна кількість підданих османського падишаха із числа “підзахисних немусульман” була переписана в містах і поселеннях, підпорядкованих кримському ханові. Очевидно, економічні умови на цих територіях були значно сприятливіші, навіть незважаючи на те, що і тут їх досягали чиновники османського податкового відомства.

Все ж таки, якась частина немусульманського населення (очевидно вірмен) ще деякий час залишається в Судаку, що, ймовірно, пояснюється припливом біженців з Анатолії. Згідно даних дефтера 1652 р., в місті числиться ще 48 сімей “невірних”²⁹. Проте, це вже була фінальна стадія “виходу”. У 1667 р. Евлія Челебі детально зупиняється на легендах про боротьбу невірних з мусульманами в “доісторичні” часи, але у безпосередньому описі міста він згадує лише про покинуті церкви, в яких утримується худоба. Жодної згадки про проживання в Судаку християн чи юдеїв у його записах не міститься. Однак, по ходу розповіді він говорить про доми невірних, які стоять замкнені і де зберігаються речі попередніх господарів³⁰. Цілком очевидно, християнське населення до цього часу уже повністю покинуло місто, хоча попередні мешканці Судака все ще і зберігали там своє особисте майно.

Жодними даними про склад населення в Судацькому кадилику в наступні понад сто років ми не володіємо. Лише відомо, що в 1722 р. декілька сіл кадилику були передані кримському хану у володіння на 152 роки (Шума, Арпат, Токлук, Ай-Серез)³¹. Наступні дані належать до останньої чверті XVIII ст. При переселенні греків і вірмен з Криму в Приазов'я в 1779 р., християни виявились лише в менше ніж у половині із двадцяти сіл Судацького кадилику: Козах, Шелене, Капсихорі, Куру-Узене, Улу-Узене, Кючук-Узене, Алушті та Демірджі.

²⁸ А.В. Ефимов, *Греческое население...*, с. 30.

²⁹ А. Fisher, *Op. cit.*, p. 224.

³⁰ Евлия Челеби, *Op. cit.*, с. 153.

³¹ Ö. Вуяк, *Osmanlı yönetiminde Kırım (1600–1774)*, Izmir 2007, p. 23.

Таким чином, згідно наведених даних джерел, починаючи з середини XVI ст., постає цілком чітка картина поступового запустіння османської провінції Кефе. Несприятливий економічний клімат в умовах об'єктивної неефективності господарства поглиблювався руйнівною податковою політикою османської адміністрації. Еміграція сільського, переважно немусульманського населення провінції була спрямована на територію Кримського ханства, а також на територію Речі Посполитої. Збройні конфлікти в регіоні і, зокрема, напади запорізьких і донських козаків у першій половині XVII ст. лише посилювали тенденцію. Незважаючи на значну кількість іммігрантів із числа біженців-вірмен з Анатолії та Закавказзя, кількість християнського населення Судацького кадиліку в другій половині XVII ст. продовжує зменшуватись. На кінець 70-х рр. XVIII ст. три християнські поселення в районі Судака вже виглядали реліктом пізнього середньовіччя, навіть серед нечисленного мусульманського оточення.

Таблиця 1.

*Чисельність населення Судака в XVI–XVII ст.
за даними османських дефтерів*

	1520 TD 370	1542 TD 214	1638 MM 15176	1652 MM 18160	1662 MM 2937
Грецьких сімей	279	223(!)	124	3	
Неодружених греків	-	63(!)	?	?	
Грецьких вдів	40	46	?	?	
Вірменських сімей	27	14	119(!)	?	
Неодружених вірмен	-	6	?	?	
Вірменських вдів	-	1	?	?	
Юдейських сімей	2	-	1	?	
Загалом господарств невірних	349	353	244	?	48
Загалом платників по- датків	309	306	?	?	?
Мусульманських сімей	24	10	?	?	?
Неодружених мусульман	8	3	?	?	?
Загалом господарств мусульман	32	12	?	?	?
Загалом господарств	378	366	?	?	?

Таблиця 2.

Чисельність сільського населення Судацького кадилуку в XVI–XVII ст. за даними османських дефтерів.

NM – немусульманське населення, M – мусульманське населення, Greek – грецьке населення.

У дробовому числі чисельник – кількість повноцінних сімей, знаменник – кількість господарств неодружених чоловіків та вдів

	поселення	1520 TD 370		1542 TD 214		1634 MM 3722	1638 MM 1576	1652 MM 18160	1662 MM 2937
		NM	M	NM	M	Greek	NM	Greek	NM
1	Manastir	42\4	-	43\27	-		?	2	?
2	Kutlak	51\4	2	64\19	3	1→	?	-	?
3	Vorin ma'a Vorinray	23\1	2	20\18	5	11→	?	-	?
4	Duvaq	12\2	2	9\9	2	1→	?	35	?
5	Kuru Üzen	76\7	1\1	92\35	1	12→	98	28	27
6	Ulu Üzen	45\4		53\6		14→	34	12	12
7	Şuma	24\3	1	15\9	1	2→	19	8	7
8	Demürgü	56\10	6	44\22	5	22→	?	3	?
9	Korbakla	31\5	2\1	25\20	5	3→	?		?
10	Kapishor	56\3	-	39\28	-	10→	?	16	?
11	Üsküt	93\7	-	82\13	-	30→	40	19	19
12	Aluşta	148\15	9\13	129\76	12\19	6→	53	-	34
13	Geçi Üzen	44\3	-	33\26	-	3→	61	35	32
14	Kozlu	7	-	9\1	4		?	-	?
15	Kopsut	21\3	-	19\6	-		?	-	?

	поселения	1520 TD 370		1542 TD 214		1634 MM 3722	1638 MM 1576	1652 MM 18160	1662 MM 2937
		NM	M	NM	M	Greek	NM	Greek	NM
16	Tokluk	17\2	-	13\3	-		7	2	2
17	Aуayorin	25\4	-	17\6	-	4→	?	7	?
18	Arpadi	10\1	-	7	-	2→	?	-	?
19	Taşlu	Ciflitik				5→	?	8	?
20	Cölmekçi	9	-	Ciflitik			?	-	?

1520, 1542 Tahrir Defterleri 370, 214: Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Keefe 1475–1600*, Yayınlar Dairesi Başkanlığı Osmanlı eserleri dizisi, 18 / T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları 2389, Ankara 2000, pp. 261–263.

1634 Maliyeden Müdevver Defterleri 3722: А.В. Ефимов, *Христианское население Крыма в 1630-е гг. по османским источникам*, Вестник РГГУ № 9 (10). Серия “Исторические науки. Региональная история. Краеведение”, Москва 2013, с. 134–143.

1638 Maliyeden Müdevver Defterleri 15176: A. Fisher, *The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century*, Harvard Ukrainian Studies, vol. 5, no. 2 (June 1981) 135–170.

1652 Maliyeden Müdevver Defterleri 18160: А.В. Ефимов, *Греческое население Крыма в 15–17 веках*, Греки в истории Крыма / Краткий биографический справочник, Симферополь 2000, с. 282–281.

1662 Maliyeden Müdevven Defterleri 2937: A. Fisher, *Op. cit.*, p. 135–170.

All are in the Başbakanlık Devlet Arşivi